

Wstęp

Wiek XIX to stulecie rewolucji przemysłowej, w wyniku której rozwinęły się przemysł, komunikacja oraz infrastruktura gospodarcza, wiejska i miejska. Nastąpiły migracje ludności z terenów mniej rozwiniętych do miast i centrów przemysłowych, na obszarach prowincji powstawały fabryki, kopalnie, całe zagłębia przemysłowe. Na linii region centralny – region peryferyjny zaczęły kształtować się relacje zależności ekonomicznych, politycznych, kulturalnych i historycznych.

Głównym problemem badawczym niniejszej publikacji jest ukazanie postrzegania regionu peryferyjnego przez środowiska zewnętrzne i przyjmowania elementów nowego obrazu skonstruowanego w obszarach centralnych przez społeczność terenów peryferyjnych, a także wskazanie uwarunkowań i strategii budowania świadomości narodowej, które kształtowane były na podstawie tego obrazu w Polsce i w Niemczech w XIX i na początku XX wieku. Za regiony peryferyjne przyjmuje się w Polsce Podlasie, w Niemczech – Dolne Łużyce. Hipotezą badawczą jest przeświadczenie, że wizerunek regionów peryferyjnych tworzony w regionach centralnych w dyskursie kulturowo-społecznym nabierał cech narodowych. Proces ten ukierunkowany był na stworzenie spójnego, jednolitego obrazu państwa w dyskursie odpowiednio ogólnopolskim¹ i ogólnoniemieckim. Żeby nakreślić ten proces, na łamach publikacji omówiono poszczególnych twórców tego obrazu, zarówno z terenów centralnych, jak i peryferyjnych, ich wzajemne kontakty oraz stworzony przez nich obraz peryferii, nowe elementy przyjęte przez środowiska peryferyjne, a także idącą za tym ideą narodową. Całość tworzy konglomerat płaszczyzn

---

¹ W niniejszej pracy omawiane są procesy zachodzące między społecznością zamieszkującą Warszawę i teren Podlasia, w tym społeczność polską, Żydów i Rusinów; osoby niewpisujące się w kategorię Rusinów nie zostały szczegółowo opisane ze względu na ograniczony zakres pracy i dostępne źródła.

i wywodów analitycznych składających się na postrzeganie dwóch omawianych regionów i ich zależności z terenami centrum. We wstępie i wprowadzeniu teoretycznym ogólnie omówiono terminy „region”, „regionalizm” i „regionalność” oraz ich rozumienie przez autorkę pracy. Celem nie jest tu jednak studium definicji regionu, ale ukazanie zmian i kształtowania się jego obrazu w kontekście kontaktów „aktorów” z obszarów centralnych i peryferyjnych. Przybliżono także takie terminy, jak „kolonializm” i „dyskurs kolonialny”, które są bardzo dobrze zbadane i omówione w literaturze przedmiotu. Celem autorki nie jest osadzenie analiz przeprowadzonych w pracy w tym nurcie, lecz zaakcentowanie, że niektóre zidentyfikowane w trakcie badań procesy mają taki charakter, dlatego przytacza ona tylko definicję, która jest jej bliska. Kolejnym kategoriom, którymi się posługuje, mianowicie „centrum”, „peryferia” oraz ich relacjom poświęcono więcej miejsca we wprowadzeniu teoretycznym. Metodą badawczą, którą zastosowano w pracy, jest w pierwszej kolejności analiza treści, w dalszej kolejności – analiza obrazu.

Badaniu poddano obszary Dolnych Łużyc w stosunku do centrum – Berlina, oraz Podlasia w odniesieniu do Warszawy, które wybrano z dwóch podstawowych powodów. Po pierwsze, na przestrzeni lat nie były one często omawiane i analizowane przez badaczy. Skupiano się raczej na Pomorzu, Galicji, Śląsku, Mazowszu, a jeśli na Łużycach, to Górnych, a nie Dolnych. Dlatego też interesujące jest spojrzenie na obydwa regiony, które nie odgrywały do tej pory dużej roli w ramach badań naukowych, nawet na polu narodowym. Po drugie, ciekawe jest porównanie podobieństw i różnic w zachodzących na tych obszarach procesach w perspektywie ponadnarodowej. Regiony te były i są postrzegane jako niżej rozwinięte w obrębie danego państwa – jako tereny, w które należy inwestować, by dorównały rozwojem gospodarczym, infrastrukturalnym, społecznym, a niejednokrotnie także kulturowym innym częściom kraju, w tym centralnym, uznawanym za najwyżej rozwinięte. Wybór wskazanych regionów peryferyjnych uzasadnia nie tylko niedostateczna ich obecność w literaturze przedmiotu, istniejąca luka badawcza, ale i zgromadzony materiał źródłowy, który umożliwi podjęcie próby porównania wskazanych powyżej zależności w odniesieniu do tych dwóch obszarów. Nie zdecydowano się na badanie Górnych Łużyc nie tylko ze względu na fakt, że cieszą się one znacznie większym zainteresowaniem badaczy, ale i dlatego, że znajdują się one w Saksonii, a pod rozwagę wzięto prowincję brandenburską, w której za centrum przyjęto Berlin. Granice Dolnych Łużyc, co jasno wynika z przeprowadzonych dalej analiz, były stałe, natomiast w przypadku Podlasia – płynne, odmiennie postrzegane na przestrzeni lat i przez poszczególne środowiska. Nie chodzi tu o historyczne zmiany granic regionu, ale o różnice świadomościowe.

W tym miejscu należy także podkreślić, że dookreślenie problematyki i skupienie się na relacji oraz perspektywie od centrum w stronę peryferii spowodowały, że autorka nie zajmuje się w przypadku Podlasia mniejszością ukraińską, białoruską czy żydowską. Społeczności te były wykluczone w głównym – narodowym – nurcie myślowym, kształtującym się w analizowanych środowiskach centralnych, wpływających na działaczy z terenów peryferyjnych. W przypadku Dolnych Łużyc autorka skupia się na słowiańskich mieszkańcach tego terenu, w języku polskim nazywanych „Łużyczanami”, dookreślając – „Dolnołużyczanami”, których można także

nazywać „Serbołużyczanami”, co stosowane jest na łamach pracy. Nazwa „Serbowie”, używana czasami w języku polskim, pochodzi z bezpośredniego tłumaczenia dolnołużyckiego słowa „Serby”. W języku niemieckim społeczność tę nazywa się *Sorben* (Łużycanie), *Niedersorben* (Dolnołużycanie), *Wenden*².

W ramach analiz istotny był czynnik czasu, odgrywający rolę w odnalezieniu odpowiedzi na pytanie, kiedy region peryferyjny stawał się istotny dla środowisk zewnętrznych. W trakcie badań podjęto również próbę wskazania wątków historycznych, kulturowych i politycznych, wykorzystywanych w regionach centralnych do ukazania jedności centrum i peryferii z perspektywy centralnej oraz internalizacji owego wizerunku na omawianych obszarach peryferyjnych.

W odniesieniu do obszaru Prus, następnie zjednoczonych Niemiec, w tym Dolnych Łużyc zakres czasowy badań obejmuje lata od roku 1815 do lat 30. XX wieku. W przypadku Królestwa Polskiego i Podlasia główne analizy skupiają się na okresie od około połowy XIX wieku do początku lat 30. XX wieku, co wynika z dostępnego materiału źródłowego oraz faktu, iż w Polsce i Niemczech zidentyfikowano podobne procesy, jednak na Podlasiu zaszły one relatywnie później niż w Dolnych Łużycach. Zagadnienie to zostanie rozpatrzone z perspektywy porównawczej, ponadnarodowej i ponadregionalnej przez zestawienie terenów niemieckich i polskich – prowincji Brandenburgia, gdzie za centrum przyjmuje się Berlin³, a za region peryferyjny – Dolne Łużyce (Niederlausitz), w odniesieniu zaś do strony polskiej – obszaru Królestwa Polskiego, gdzie z centrum identyfikowana jest Warszawa, z regionem peryferyjnym natomiast – Podlasie.

Podlasie to konglomerat różnych kultur, tradycji, wyznań, cechujący się złożoną historią. W jego obrębie przez wieki krzyżowały się losy różnych narodowości i mniejszości narodowych. Dzięki temu na tym obecnie również peryferyjnym obszarze Polski ukształtowała się mozaika kulturowa, której korzenie sięgają do tradycji polskich, tatarskich, żydowskich, ukraińskich i białoruskich, do wiary katolickiej, prawosławnej, judaizmu i islamu. W XIX wieku, w Polsce pod zaborem, Podlasie podzielone było między Królestwo Polskie i Cesarstwo Rosyjskie. W 1815 roku, po kongresie wiedeńskim część Podlasia na południe od linii rzeki Bug należała do Królestwa Kongresowego, po powstaniu listopadowym w latach 1830–1831 – Królestwa Polskiego, które z każdym rokiem traciło coraz bardziej swoją niezależność od Cesarstwa Rosyjskiego. Pozostała część regionu podlaskiego została włączona bezpośrednio do Rosji⁴.

² Zob. N. Niedźwiecka-Iwańczak, *Etniczny aspekt tożsamości Łużyczan*, Kraków 2013, s. 39. Niemieckie *Wenden*, tłumaczone na polski także jako „Wendowie”, jest terminem starszym niż „Serbowie” i używanym na określenie Łużyczan także przez nich samych w XIX wieku. Nabrało ono negatywnych, obraźliwych konotacji za czasów panowania narodowych socjalistów i po wojnie zaczęto określać Łużyczan terminem „Serbowie” – *Sorben* (co przyjęło się na Górnych Łużycach do dnia dzisiejszego). Na Dolnych Łużycach słowo *Wenden* jest bardziej bliskie społeczności lużyckiej, dlatego wciąż jest w użyciu. W XIX wieku słowo *Sorben* – „Serby” było używane głównie w literaturze.

³ Miasto to było stolicą prowincji tylko w latach 1827–1843, w okresach 1815–1827 i 1843–1918 tę funkcję pełnił Poczdam (Potsdam).

⁴ J. Kazimierski, *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808–1914). Zabudowa, ludność, gospodarka*, Warszawa 1994, s. 6.

Do 1815 roku całe Łużyce leżały w granicach Saksonii⁵. Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego Łużyce o powierzchni 8000 km² zostały podzielone między Saksonię i Prusy⁶. Dolne Łużyce wcielono do pruskiej prowincji Brandenburgia i podzielono się na siedem okręgów: Guben (Gubin), Sorau (Zary), Spremberg (*pol. hist.* Gródek), Cottbus (Chociebuż), Lübben (Lubin), Calau (Kalawa) i Luckau (*pol. hist.* Łuków)⁷. Według spisu ludności z 1839 roku na terenie Łużyc żyło 137 928 Serbołużyczan, z czego 59 162 mieszkało w Dolnych Łużycach. Za czyisto serbską okolicę uważano między innymi: Burg-Rauper, Drehnów w okręgu Cottbus, gdzie wśród 1360 mieszkańców żyło 620 Dolnołużyczan⁸. W większości ludność dolnołużycka należała do rytu ewangelickiego⁹. W 1849 roku w poszczególnych okręgach żyła następująca liczba Dolnołużyczan (*Wenden*)¹⁰: Cottbus – 34 220, Lübben – 12 427, Calau – 10 446, Spremberg – 9049, Sorau – 3068, Guben – 513¹¹.

Duża część analiz i badań zawartych w tej pracy dotyczy twórców obrazu Podlasia i Dolnych Łużyc, zwanych także „aktorami”, czyli środowisk aktywnie wpływających na tworzenie wizerunku regionu peryferyjnego. Zbadano ich pochodzenie, status społeczny, aktywność polityczną i zawodową (zostało to omówione w aneksie). Dzięki temu można było stwierdzić, na ile wizerunek Podlasia i Dolnych Łużyc tworzony był stricte przez postaci wywodzące się z terenów centralnych, a na ile przez osoby pochodzące z Podlasia i odpowiednio Dolnych Łużyc, które zmieniły miejsce zamieszkania i zajęły się działalnością na obszarze centralnym. Przykładowo analiza prasy warszawskiej pozwala zauważyć, iż duża część autorów tekstów o Podlasiu pochodziła z tego regionu lub była z nim emocjonalnie związana. W badaniach został także uwzględniony charakter środowisk kreujących obraz Podlasia i Dolnych Łużyc celem sprawdzenia ich związków między innymi z ośrodkami naukowymi, politycznymi, literackimi czy artystycznymi. Głównymi pytaniami badawczymi były: Jaki wizerunek regionu peryferyjnego (Podlasia i Dolnych Łużyc) kreowano w obszarach centralnych, odpowiednio w dyskursie niemieckim i polskim? Jak konstytuuje się kategoria regionu na przestrzeni lat? Jakie środowiska odgrywały aktywną rolę w kreacji wizerunku regionu peryferyjnego? Z jakich

⁵ W.F. Riehl, I. Scheu, *Berlin und die Mark Brandenburg mit dem Markgrafthum Nieder-Lausitz in ihrer Geschichte und in ihrem gegenwärtigen Bestande*, Berlin 1861, s. 547; R. Lehmann, *Geschichte der Niederlausitz*, t. 2, Berlin 1963, s. 3.

⁶ R. Stauber, *Von der prunklosen Conferenz zur diplomatischen Explosion. Polen, Sachsen und die Probleme der Verhandlungen auf dem Wiener Kongress 1814/15*, w: *Die Nieder- und Oberlausitz – Konturen einer Integrationslandschaft*, t. 3, *Frühes 19. Jahrhundert*, red. H.D. Heimann, K. Neitmann, T. Brechenmacher, Berlin 2014, s. 36.

⁷ W.F. Riehl, I. Scheu, *Berlin und die Mark...*, s. 547.

⁸ Tamże, s. 548.

⁹ J.A. Demian, *Handbuch der neuesten Geographie des Preußischen Staates*, Berlin 1818, s. 278. Miejscowość Neuzelle była zamieszкана przez katolików.

¹⁰ W tekście, kiedy mowa o Serbołużyczanach, chodzi o Łużyczan z regionu Dolnych Łużyc – Dolnołużyczan. W nomenklaturze niemieckiej używa się nazw *Sorben* i *Wenden*, pierwsza to pojęcie częściej używane przez środowiska naukowe, druga natomiast jest określeniem ludowym, z którym zdecydowanie bardziej identyfikuje się społeczność tego obszaru; por.: M. Morgenstern, S. Matthes, *Eine romantische Wanderung durch den Spreewald*, Lübben 1995, s. 7.

¹¹ W.F. Riehl, I. Scheu, *Berlin und die Mark...*, s. 548.

kręgów pochodzili główni „aktorzy”? Jak kształtował się wpływ centrum na peryferia? W jakich momentach region peryferyjny stawał się istotny dla środowisk zewnętrznych? Na jakim fundamencie budowano ewentualną jedność regionów peryferyjnych z centralnymi? Czy regiony peryferyjne zinternalizowały ów nowy wizerunek? A jeśli tak, to jakie jego elementy zostały zasymilowane i dlaczego? Kto odgrywał rolę w trakcie internalizacji nowego wizerunku, a kto został wyłączony z ogólnego procesu decyzyjnego?

Analiza badanego materiału dotyczącego strony polskiej i niemieckiej wykazała, że przy kształtowaniu wizerunku peryferii tworzonego przez środowiska zewnętrzne – centralne i jego przyjmowaniu na prowincji można wskazać wiele podobnych procesów, które zachodziły na obu omawianych terenach, ale też różnic, które nie zostaną pominięte. Zastanawiając się, dlaczego tereny peryferyjne były ważne dla centrum, dlaczego ukazywano je jako polskie (Podlasie) bądź niemieckie (Dolne Łużyce), można stwierdzić, że było to związane z tworzeniem się idei narodowościowej, następnie państw narodowych i pokrywaniem się dyskursu państwowego – centralnego z dyskursem narodowym w XIX i na początku XX wieku. Głównym zagadnieniem analizowanym w tej publikacji jest zatem omówienie polskiego dyskursu Podlasia i niemieckiego dyskursu Dolnych Łużyc i ich wizerunku na płaszczyźnie kulturowo-społecznej oraz kwestii tego, jak włączano te regiony w ogólnopaństwowy, odpowiednio ogólnopolski i ogólnoniemiecki dyskurs, innymi słowy, jak polityka państwa przekładała się na dyskurs kulturowy.

Cel analiz, a zarazem ich osadzenie w kontekście historyczno-politycznym świetnie ilustrują słowa jednego z recenzentów książki, profesora Zygmunta Woźniczki:

Inna była wówczas sytuacja Niemiec i Polski. Na ziemiach niemieckich znajdowały się niepodległe królestwa, księstwa i miasta, które po 1870 roku zostały podporządkowane przez Prusy. Rozpoczęły one budowę jednolitego, silnego państwa, narzucając swój ustrój, ale też model kulturowy. Ziemie polskie były pod zaborami i podlegały daleko idącemu wynarodowieniu. Niemniej jednak w większym lub mniejszym natężeniu, zarówno w Niemczech, jak i na ziemiach polskich, zachodziły wspomniane już procesy związane z rewolucją przemysłową. W życiu politycznym, gospodarczym i kulturalnym zaczęły dominować centra, które podporządkowały sobie peryferia. Prowadziło to do budowania dużych organizmów gospodarczych, politycznych i kulturowych, co w konsekwencji przyczyniło się do powstawania nowoczesnych narodów, a w dalszej perspektywie państw. Według Rogera Scrutona: „Tożsamość narodowa to coś więcej niż fakt istnienia narodu, wymaga ona nie tylko wspólnego terytorium, języka, zwyczajów i kultury, które są niezbędnymi cechami narodu, ale także świadomości tych cech, jako stwarzających odrębne uprawnienia i więzi z tym narodem”. W całej Europie władze państwowe oraz związane z nimi elity „wymyślały” tradycje, żeby dać obywatelom poczucie odwiecznej solidarności. Poprawiano lub pisano na nowo historię z punktu widzenia państwa jako naturalnej formy organizacji, w której naród i społeczność wyrażały się politycznie. W procesie kształtowania państwa narodowego regionalne kultury musiały się dostosować (często pod przymusem) do nowego wzorca. Narzędziem bardzo ważnym do budowania jedności państwa stawał się język; rządy nakłaniały wszystkie społeczności żyjące w danym państwie do używania tego samego języka. Do wprowadzenia zmian przyczyniły się nowe elity, często związane z władzą usytuowaną w centrum. Wpływały one znacząco na ideologię państwową, która ukształtowała się w ramach szeroko rozgałęzionych i skomplikowanych procesów

dyfuzji kulturowej. Do rozwoju nowych idei i zwyczajów przyczynił się rozwój szkolnictwa. Dla potrzeb rozbudowującej się gospodarki zakładano liczne szkoły, a kształcenie na poziomie podstawowym stało się obowiązkowe. Na przykład w Niemczech w latach 1870–1900 liczba analfabetów liczona wśród rekrutów i osób podpisujących akty zawarcia małżeństwa spadła z dwóch procent do zera. Ważną rolę w procesach integracyjnych odgrywała religia. Centrum narzucało jedną obowiązującą religię, spychając na bok inne. W Niemczech protestantyzm, a na ziemiach polskich katolicyzm. Wszystko to prowadziło do coraz silniejszego integrowania się regionów peryferyjnych z centrum. Procesy te zachodziły w całej Europie¹².

Książka składa się z trzech części. Pierwsza wprowadza w tematykę teoretyczną, terminologiczną, omawia zagadnienie twórców wizerunku regionów peryferyjnych, dookreśla też położenie geograficzne Podlasia i Dolnych Łużyc oraz znaczenie semantyczne ich nazw. Druga część stanowi fundament publikacji i skupia się na poszczególnych strategiach i płaszczyznach, w ramach których zidentyfikowano działania ukierunkowane na tworzenie wizerunku regionu peryferyjnego w polskim i niemieckim dyskursie centralnym. W sześciu podzielonych tematycznie rozdziałach omówiono uwarunkowania wpływające na ujednoczenie świadomościowe społeczności regionów centralnych i peryferyjnych z perspektywy kulturowo-społecznej; polityki i wydarzeń historycznych; religijnej i językowej; oświatowej i socjalnej; industrialnej i modernizacyjnej oraz turystycznej. W rozdziale pierwszym opisano zatem ogólne postrzeganie regionów Podlasia i Dolnych Łużyc i obraz ich mieszkańców z perspektywy centralnej oraz skonfrontowano go z wizerunkiem peryferyjnym. W rozdziale drugim zostały przeanalizowane wydarzenia historyczne, które identyfikowane są w świadomości centralnej – ogólnoniemieckiej i ogólnopolskiej – odpowiednio z regionem Dolnych Łużyc i Podlasia, oraz kontakty między poszczególnymi aktywistami polityczno-społecznymi na tych obszarach. W rozdziale trzecim przeanalizowano kwestię ujednoczenia centrum z peryferiami za pomocą procesów germanizacji i polonizacji w kościele i szkole. Poruszono kwestię nauki w języku ojczystym oraz wprowadzanie języka niemieckiego do dolnołużyckiego kościoła i katolicyzowanie unitów¹³ po stronie polskiej. Rozdział czwarty dotyczy rozwoju oświaty i jej wpływu na kształtowanie spójnego wizerunku obszarów centralnych i peryferyjnych. Nie chodzi tu stricte o oświatę szkolną, ale o upowszechnianie w społeczeństwie wiedzy ogólnej, medycznej czy socjalnej. Kolejny, piąty rozdział został poświęcony zagadnieniom modernizacji zarówno w aspekcie socjalnym i kulturowym, jak i ekonomicznym, kwestii

¹² Z. Woźniczka, *Aleksandra Kmak-Pamirska*, Centrum – peryferia – naród. Uwarunkowania w Polsce i w Niemczech w XIX wieku i na początku XX wieku, Katowice 2020, s. 1–2 (recenzja wydawnicza).

¹³ Kościół unicki to obrządek grekokatolicki związany w czasie unii brzeskiej w latach 1595–1596, w wyniku której część Kościoła prawosławnego połączyła się z częścią Kościoła rzymskokatolickiego na terenie Rzeczypospolitej. Duchowieństwo prawosławne uznało prymat papieża, jednakże zastrzegło sobie zachowanie obrządków cerkwi wschodniej, małżeństw księży i zakaz przechodzenia unitów na obrządek łaciński. Ukaz carski z 27.12.1861 (8.01.1862), powołujący Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, uznał obrządek grekokatolicki za odrębne wyznanie w stosunku do obrządku łacińskiego; zob. J. Lewandowski, *Likwidacja obrządku grekokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864–1875*, Lublin 1966, s. 220.

uprzemysłowienia i industrializacji regionów peryferyjnych, które z czasem stały się zapleczem gospodarczym, spożywczym, towarowym, ale i zasobów ludzkich dla centrów, oraz rozwoju komunikacji – drogowej i kolejowej. Ostatni, szósty rozdział poświęcono zagadnieniu rozwoju turystyki na terenach peryferyjnych, które stały się dzięki temu atrakcyjne dla mieszkańców centrum. Studium ma charakter porównawczy, ale porównywane są procesy i uwarunkowania, a nie konkretne wydarzenia czy działania. Trzecia część publikacji to zakończenie, zawierające ogólnie scharakteryzowany obraz Podlasia w polskim i Dolnych Łużyc w niemieckim dyskursie centralnym; omówienie głównych elementów nowo skonstruowanego wizeunku terenów peryferyjnych przez ośrodki centralne i ich asymilacji na Podlasiu i Dolnych Łużycach, co stało się fundamentem unifikacji owych regionów z centrum. Ważnym procesem wiążącym się z ujednoczeniem jest dyferencjacja, która uwidacznia się w kontekście rozwoju turystyki w obydwu regionach peryferyjnych. Wówczas odmienność tych obszarów, ich kultura i tradycja oraz natura są ekspozowane, wychodzą one na pierwszy plan, jednak w ogólnoniemieckim i ogólnopolskim dyskursie są one postrzegane jako dopełnienie obrazu kreowanego przez elitę z centrum, a nie odrębny twór kulturowy. Całość tej pracy zamyka zestawienie wniosków końcowych. W analizach nie pominięto zagadnienia kolonializmu symbolicznego – kulturowego, który zidentyfikowano w odniesieniu do kwestii polonizacji unitów, germanizacji Dolnołużyczan, turystyfikacji terenów peryferyjnych. Ważnym elementem składowym pracy jest także aneks, w którym omówiono poszczególnych twórców wizeunku Podlasia i Dolnych Łużyc, ich biogramy, kontakty z poszczególnymi środowiskami, czy to politycznymi, kulturalnymi, czy społecznymi, jak i udział w relacjach na linii centrum–peryferia.

Materiał przeanalizowany w trakcie badań to archiwalia z terenu Polski i Niemiec, w tym z terenu Podlasia i Dolnych Łużyc, dotyczące omawianych regionów, dane demograficzne i kartograficzne, gazety i czasopisma, literatura, pamiętniki, korespondencja, podręczniki, dokumenty towarzystw, na przykład Towarzystwa Rolniczego czy Towarzystwa Krajoznawczego, dzieła sztuki z naciskiem na malarstwo, pomniki, prace naukowe, w tym teorie dotyczące relacji centrum–peryferia oraz teorii regionu. Duża część zbadanego materiału zarówno w Polsce, jak i w Niemczech została zdigitalizowana i jest dostępna w zasobach online bibliotek bądź archiwów. Na temat zależności między centrum a peryferiami istotne były publikacje Immanuela Wallersteina¹⁴, Tomasza Zaryckiego¹⁵, teoria Steina

¹⁴ I. Wallerstein, *The modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York 1974; tenże, *The modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750*, New York 1980; tenże, *Die große Expansion. Das modern Weltsystem III. Die Konsolidierung der Weltwirtschaft im langen 18. Jahrhundert*, Wien 2004; tenże, *Die Sozial-wissenschaft kaputt-denken. Die Grenzen der Paradigmen des 19. Jahrhunderts*, Weinheim 1995; tenże, *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, Warszawa 2007.

¹⁵ T. Zarycki, *Interdyscyplinarny model stosunków centro-peryferijnych. Propozycje teoretyczne*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2007, nr 1, s. 5–36; tenże, *Peryferie. Nowe ujęcie zależności centro-peryferijnych*, Warszawa 2009; tenże, *Peryferie czy pogranicza? Krytyczne spojrzenie na współczesne sposoby posługiwania się pojęciem pogranicza*, w: *Peryferie i pogranicza. O potrzebie różnorodności*, red. B. Jałowiecki, S. Kaprański, Warszawa 2011, s. 33–54.

Rokkana¹⁶, zagadnienie postkolonializmu omawiane przez Edwarda Saida¹⁷ oraz podejście interdyscyplinarne ukazane w pozycji *Mythos Mitte*¹⁸. Ważnym analizowanym rodzajem źródeł w odniesieniu do obydwu krajów i regionów były podania historyczne, takie jak: *Die Provinz Brandenburg in Wort und Bild*¹⁹, książki Ewalda Müllera²⁰, Wilhelma F. Riehla i I. Scheua²¹ czy Heinricha Berghausa²²; na temat Podlasia zaś publikacje Łukasza Gołębiowskiego²³, Kazimierza Wójcickiego²⁴ czy Oskara Kolberga²⁵. Ważne źródło stanowiły ego-dokumenty, w tym pamiętniki, wspomnienia, listy, opisy podróży, między innymi listy Hermanna Pücklera²⁶, wspomnienia i wiersze Fryco Rochy²⁷, jak i pamiętniki Henryka Ciecierskiego²⁸, Juliana Borzyna²⁹ czy Marii z Łubieńskich Górskiej³⁰. W literaturze pięknej i poezji podejmowano zagadnienia między innymi Kościoła unickiego, opisane przez Władysława Reymonta³¹ i Wandę Grochowską³², czy powstania styczniowego, poruszone przez Romana Rogińskiego³³. Na Dolnych Łużycach kwestie germanizacji wśród Dolnołużyczan zostały opisane przez Augusta Trinius³⁴ czy Fryco Rochę. Ważnym źródłem były także zbiory opisów podróży Theodora Fontane'a³⁵. Istotny wkład stanowią publikacje z zakresu malarstwa Alfreda Krautza i Benno Pötschkego³⁶, Marii Mirtschirn³⁷ i Joanny Tomalskiej³⁸ oraz fotografii, na przykład

¹⁶ S. Rokkan i in., *Centre-Periphery Structures in Europe. An ISSC Workbook in Comparative Analysis*, Frankfurt–New York 1987.

¹⁷ E.W. Said, *Orientalizm*, Warszawa 1991.

¹⁸ *Mythos Mitte. Wirkmächtigkeit, Potenzial und Grenzen der Unterscheidung Zentrum/Peripherie*, red. L. Becht, A. Hirschfeld, S. Neubauer, Wiesbaden 2011.

¹⁹ *Die Provinz Brandenburg in Wort und Bild*, Berlin 1900.

²⁰ E. Müller, *Das Wentdum in der Niederlausitz*, Cottbus 1894. Informacje o publikacji w: *Nowe Serbske Knikly*, „Serbski Casnik” 1929, nr 29, s. 148.

²¹ W.F. Riehl, I. Scheu, *Berlin und die Mark...*

²² H. Berghaus, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrafthums Nieder-Lausitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts oder geographisch-historisch-statistische Beschreibung der Provinz Brandenburg*, t. 3, Brandenburg 1855.

²³ Ł. Gołębiowski, *Lud Polski – jego zwyczaje, zabobony*, Warszawa 1830.

²⁴ K.W. Wójcicki, *Zarysy domowe*, Warszawa 1842.

²⁵ O. Kolberg, *Chelmskie. Obraz etnograficzny*, Kraków 1890.

²⁶ L. Assing, *Briefwechsel und Tagebücher des Fürsten Hermann von Pückler-Muskau*, t. 1–9, Hamburg 1873–1876.

²⁷ F. Rocha, *Und überall flattern Blüten hin. A pó zemi libju te strusacki*, Bautzen 2015.

²⁸ H. Ciecierski, *Pamiętniki*, Kraków 2013.

²⁹ J. Borzym, *Pamiętnik podlaskiego szlachcica*, Łomża 2009.

³⁰ M. z Łubieńskich Górską, *Gdybym mniej kochała. Dziennik lat 1889–1895*, Warszawa 1996.

³¹ W.S. Reymont, *Z ziemi Chelmskiej. Wrażenia i notatki*, Warszawa 1927.

³² [W. Grochowska] *Wieśniaczka z nad Wisły, Ciernistym szlakiem. Opowiadanie z czasów przesładowania Unji*, Warszawa 1926.

³³ R. Rogiński, *Z pamiętnika Romana 1859–1863*, Kraków 1898.

³⁴ A. Trinius, *Märkische Streifzüge*, t. 3, *Der Spreewald. Spree Landschaften. Zwischen Spree und Havel 1887*, Berlin 2011; tenże, *Berlin und die Mark 1896*, Berlin 1896 [reprint 2012].

³⁵ T. Fontane, *Wanderungen durch die Mark Brandenburg (1862–1889)*, Berlin 2016.

³⁶ A. Krautz, *Sorbische bildende Künstler*, Bautzen 1974; A. Krautz, B. Pötschke, *Wendische Bilderwelten. Der Kunst von Heide und Spreewald auf der Spur*, Bautzen 1999.

³⁷ M. Mirtschirn, *Der Blick von außen. Das Bild der Sorben / Wenden in der deutschen Kunst des 19. Jahrhunderts*, Bautzen 2006.

³⁸ J. Tomalska, *Malarze Podlasia*, Białystok 2004.

pozycja *Wótmólowane. Mit Licht gemalt*³⁹. Analizie zostały poddane także podręczniki szkolne do historii i geografii; literatura przedmiotu, szczególnie w odniesieniu do zagadnień gospodarczych i industrialnych, w tym danych statystycznych, zarówno demograficznych, jak i gospodarczych, oraz ogólne publikacje o Podlasiu i Dolnych Łużycach⁴⁰ skupiające się na charakterystyce tych regionów bądź ich tradycji i kulturze.

Zarówno Dolne Łużyce, jak i Podlasie nie były szczególnie interesujące dla badaczy. W odniesieniu do kultury dolnołużyckiej dopiero w ostatnich latach pojawiło się wiele publikacji bezpośrednio dotyczących stroju, tradycji, kultury, kuchni, sztuki i poszczególnych osób pochodzenia dolnołużyckiego: malarzy, poetów, aktywistów politycznych i społecznych, które odegrały rolę w kształtowaniu świadomości społecznej tego regionu zarówno w XIX, jak i XX wieku. Coraz częściej zauważa się ten region, jednak jest on nadal w cieniu badań nad obszarem Górnych Łużyc. Podlasie natomiast, często postrzegane jako stosunkowo niżej rozwinięte, badacze przedstawiają także w kontekście jego specyfiki kulturowej – jako obszar, na którym stykają się różne kultury i religie, w tym katolicka, prawosławna i muzułmańska, podnoszona jest też kwestia Kościoła unickiego i jego losów w XIX wieku. Region analizowany jest również historycznie i literacko, z dużym naciskiem na miasto Białystok. Wiele ostatnich publikacji dotyczy różnorodności religijno-kulturowej Podlasia, zmian kulturowych na przestrzeni lat, obyczaju oraz twórczości literackiej, muzycznej, ludowej. Niniejsza publikacja ma na celu ukazanie wizerunku obu regionów tworzonego w centrach oraz wpływu owej kreacji na tworzenie jednolitej idei narodowej, światopoglądu i świadomości społecznej, spójnego państwa, niezależnie od tego, czy funkcjonowało ono rzeczywiście, jak w przypadku Prus, a następnie zjednoczonych Niemiec, czy było ono jeszcze w fazie idei, jak w przypadku Polski pod zaborami. Analizie poddano kontakty poszczególnych działaczy i środowisk zarówno z regionów centralnych, jak i peryferyjnych, starając się odwzorować przepływ myśli społecznej, kulturowej i politycznej, z uwzględnieniem relacji centro-peryferyjnej w analizach zarówno w XIX, jak i na początku XX wieku. Zagadnienie to stanowi lukę badawczą i autorka wyraża nadzieję, że niniejsza publikacja przyczyni się do przybliżenia i wyjaśnienia tego tematu.

Za wszystkie sądy i stwierdzenia zawarte w publikacji odpowiada autorka.

---

³⁹ *Wótmólowane. Mit Licht gemalt. Historische Fotografien in der sorbischen / wendischen Niederlausitz*, red. J. Matschie, Bautzen 2017.

⁴⁰ *Die Nieder- und Oberlausitz – Konturen einer Integrationslandschaft*, t. 3, *Frühes 19. Jahrhundert...*, red. H.D. Heimann, K. Neitmann, T. Brechenmacher, Berlin 2014; L. Balke, *Sorbische Stickerien*, Bautzen 2006; T. Jacobs, *Der Sorbische Volkstanz in Geschichten und Diskursen*, Bautzen 2014; J. Matschie, H. Fascyna, *Sorbische Bräuche*, Bautzen 2006; R. Lehmann, *Aus der Vergangenheit der Niederlausitz*, Cottbus 1925; tenże, *Geschichte der...*; J. Šolta, H. Zwahr, *Geschichte der Sorben, von 1789 bis 1917*, t. 2, Bautzen 1974.